.. Vedanta Paribhasha ..

॥ वेदान्त परिभाषा ॥

by Dharmaraja Adhvarindra

१ प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।
२ अनुमानम् ।
३ उपमानम् ।
४ आगमः ।
५ अर्थापत्तिः ।
६ अनुपलब्धि ।
७ प्रामाण्यम् ।
८ प्रयोजनम् ।

१ प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।

यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ।
तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १॥
यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः ।
तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम् ॥ २॥
श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान् वेलाङ्गुडिनिवासिनः ।
जगद्गुरूनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्तकान् ॥ ३॥
येन चिन्तामणौ टीका दशटीकाविभञ्जिनी ।
तर्कचूडामणिर्नाम कृता विद्वन्मनोरमा ॥ ४॥
टीका शशधरस्यापि बालव्युत्पत्तिदायिनी ।
पदयोजनया पञ्चपादिका व्याकृता तथा ॥ ५॥
तेन बोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी ।
धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते ॥ ६॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, " न स पुनरावर्तते" इत्यादिश्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात्, इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण, " तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुत्या च अनित्यत्वावगमाच्च । स च ब्रह्माज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणञ्च सप्रपञ्चं निरूप्यते ।

तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम् । तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगतावाधितार्थविषयकज्ञानत्वम् । स्मृतिसाधारणन्तु अवाधितार्थविषयकज्ञानत्वम् । नीरूपस्यापि कालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन, धारावाहिकबुद्धेरपि

पूर्वपूर्वज्ञानाविषय-तत्तत्क्षणविशेषविषयकत्वेन न तत्राव्याप्तिः । किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः, किन्तु यावद्घटस्फुरणं तावद्घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न तु नाना, वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात्; तथा च तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेव इति नाव्याप्तिशङ्कापि ।

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात् कथं तज्ज्ञानं प्रमाणम् ? उच्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हि घटादीनां बाधः, " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इति श्रुतेः । न तु संसारदशायां बाधः, " यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इति श्रुतेः । तथा च ' अबाधित' - पदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितम्, इति न घटादिप्रमायमव्याप्तिः । तदुक्तम् -

" देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणान्त्वाऽऽत्मनिश्चयात् ॥" इति ।

' आ आत्मनिश्चयात्' -ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः।
' लौकिकम्' इति घटादिज्ञानमित्यर्थः ।

तानि च प्रमाणानि षट् - प्रत्यक्षानुमानौपमानागम-अर्थापत्तिअनुपलब्धिभेदात् । तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव,
" यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुतेः ।
' अपरोक्षादि' त्यस्य अपरोक्षमित्यर्थः ।

ननु चैतन्यमनादि तत् कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति । उच्यते । चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जक- अन्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः ।
तदुक्तं विवरणे " अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्" ।

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम्? इत्थम् । न तावदन्तःकरणम् निरवयवम्, सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् । सादित्वञ्च " तन्मनोऽसृजत" इत्यादिश्रुतेः । वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च " कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव " इति श्रुतिर्मानम् , ' धी' -शब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभिधानात् । अत एव कामादेरपि

मनोधर्मत्वम् ॥

ननु कामादेरन्तःकरणधर्मत्वे, " अहमिच्छामि, अहं जानामि, अहं बिभेमि" इत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते ? उच्यते । अयःपिण्डस्य दग्धृत्वाभावेऽपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासाद् यथा " अयो दहति" इति व्यवहारः तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तः- करणैक्याध्यासात् " अहं सुखी, अहं दुःखी" इत्यादि व्यवहारः ।

ननु अन्तःकरणस्येन्द्रियतयाऽतीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयतेति । उच्यते । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । " मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेत् न अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्त्वसंख्यापूरणाविरोधात् । नहीन्द्रियगतसंख्यापूरणमिन्द्रियेनैवेति नियमः " यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति" इत्यत्र ऋत्विग्गतपञ्चत्वसंख्याया अनृत्विजाऽपि यजमानेन " वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्" इत्यादौ च वेदगतपञ्चत्वसंख्याया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात् " इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च । न चैवं मनसोऽनिन्द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं न स्यात् इन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यम् । नहीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वम् अनुमित्यादेरपिमनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः ईश्वरज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च । सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत् किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किंवा विषयगतस्य । आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः ।

तथाहि त्रिविधं चैतन्यम् - विषयचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम् अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् अन्तःकरणवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् ।

तत्र यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स

एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनम् वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् । तथा च " अयं घटः" इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवधानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोः एकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत एव मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते । तथा च " अयं घटः " इति घटप्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटांशे प्रत्यक्षत्वम् । सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वात् नियमेन " अहं सुखी" इत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् ।

नन्वेवं स्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेत् न तत्र स्मर्यमाणसुखस्यातीतत्वेन स्मृतिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन तत्रोपाध्योर्भिन्नकालीनतया तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात् । उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सति एककालीनत्वस्यैवोपाधेयाभेदप्रयोजकत्वात् । यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकम् तदा " अहं पूर्वं सुखी" इत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमातत्वं विषय-विशेषणं देयम् ।

नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमानौ यदा शब्दादिना ज्ञायते तदा तादृशशाब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः तत्र धर्माद्यवच्छिन्न-तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादिति चेत् न । योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अन्तःकरणधर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदयोग्यमित्यत्र फलवलकल्प्यः स्वभाव एव शरणम् । अन्यथा न्यायमतेऽप्यात्मधर्मत्वाविशेषात् सुखादिवत् धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा ।

न चैवमपि सुखस्य वर्तमानतादशायां " त्वं सुखी " इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् । " दशमस्त्वमसि " इत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् ।

अत एव " पर्वतो वह्निमान् " इत्यादिज्ञानमपि वह्न्यंशे परोक्षम् पर्वतांशेऽपरोक्षम् पर्वताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य

बहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदात् ।
वह्न्यंशे तु अन्तःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्परं भेदात् ।
तथाचानुभवः " पर्वतं पश्यामि" " वह्निमनुमिनोमि "
इति । न्यायमते तु " पर्वतमनुमिनोमि " इत्युनुव्यवसायापत्तिः ।

असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशेऽपि ज्ञानं
परोक्षम् ।" सुरभि चन्दनम्" इत्यादिज्ञानमपि
चन्दनखण्डांशेऽपरोक्षम्
सौरभांशे च परोक्षम् सौरभस्य
चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् ।

न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे
तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् ।
जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः
सकलप्रमाणागोचरतयाऽप्रामाणिकत्वात् ।
" घटोऽयम्" इत्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे
मानम् न तु तस्य जातित्वेपि जातित्वरूपसाध्यप्रसिद्धौ
तत्साधकानुमानस्याप्यनवकाशात् । समवायासिद्ध्या
ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्वघटितजातित्वस्य
घटत्वादावसिद्धेश्च । एवमेवोपाधित्वं निरसनीयम् ।

" पर्वतो वह्निमान्" इत्यादौ च पर्वतांशे वह्न्यंशे
चान्तःकरणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन
परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये वृत्तौ न कश्चित् विरोधः । तथा
च तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्यभिन्नत्वं
तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् ।

घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वन्तु प्रमात्रभिन्नत्वम् ।
ननु कथं घटादेरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यभेदः " अहमिदं
पश्यामि" इति भेदानुभवविरोधादिति चेत् उच्यते । प्रमात्रभेदो
नाम न तावदैक्यम् किन्तु प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । तथा
च घटादेः स्वावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव
घटादिसत्ता अधिष्ठानसत्तातिरिक्तया
आरोपितसत्तायानङ्गीकारात् । विषयचैतन्यं च
पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति प्रमातृचैतन्यैस्यैव
घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति
सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वम् अनुमित्यादिस्थले त्वन्तःकरणस्य
वह्न्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रमातृचैतन्यात्मकतया वह्न्यादिसत्ता प्रमातृसत्तातो भिन्ना इति नातिव्याप्तिः ।

नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति चेत् न योग्यत्वस्यापि विशेषविशेषणत्वात् ।

नन्वेवमपि " रूपी घटः" इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणादिमत्तायाः प्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावात् इति चेत् न तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात् । रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकारवृत्त्यभावेन अतिव्याप्त्यभावात् ।

नन्वेवं वृत्तावव्याप्तिः अनवस्थाभिया वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावात् इति चेत् न । अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि भावात् ।

एवाञ्चान्तःकरणतद्धर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेन उक्तलक्षणस्य तत्रापि सत्तान्नाव्याप्तिः । न चान्तःकरणतद्धर्मादीनं वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् । न हि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वम् किन्त्विन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तरेण साक्षिविषयत्वम् अत एवाहङ्कारटीकायामाचार्यैरहमाकारान्तः-करणवृत्तिरङ्गीकृता । अत एव च प्रातिभासिकरजतस्थले रजताकाराविद्यावृत्तिः साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता । तथाचान्तःकरणतद्धर्मादिषु केवलसाक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः । तदयं निर्गलितार्थः -

" स्वाकारवृत्त्युपहित-प्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम् ।"

तत्र संयोग- संयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकार्षाणां चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोगः ।

सा च वृत्तिश्चतुर्विधा - संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणमिति ।

एवंविधवृत्तिभेदेन एवमप्यन्तःकरणं मन
इति बुद्धिरिति अहङ्कार इति चित्तमिति चाख्यायते ।तदुक्तम् -
" मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमन्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥"

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् ।तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानम् ।यथा
" घटमहं जानामि" इत्यादिज्ञानम् ।
निर्विकल्पकन्तु संसर्गानवगाहि ज्ञानम् ।यथा
" सोऽयं देवदत्तः" " तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानम् ।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानम् न प्रत्यक्षम्
इन्द्रियाजन्यत्वात्
इति चेत् न ।नहि इन्द्रियजन्यत्वं
प्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् दूषितत्वात् किन्तु योग्यवर्तमानविषयकत्वे
सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् ।
तथाच " सोऽयं देवदत्तः" इति वाक्यजन्यज्ञानस्य
सन्निकृष्टविषयतया बहिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्य- भ्युपगमेन
देवदत्तवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभिन्नतया
" सोऽयं देवदत्तः" इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
एवं " तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि
तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् ।

ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया
कथं निर्विकल्पकत्वम् ? उच्यते ।वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे
हि न पदार्थसंसर्गत्वं तन्त्रम् अनभिमतसंसर्गस्यापि
वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः किन्तु तात्पर्यविषयत्वम् ।
प्रकृते च " सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य
" तत् सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
इत्युपसंहारेण विशुद्धेब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितम्
इति कथं तात्पर्याविषयं संसर्गमवबोधयेत् ।इदमेव
" तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वं यत्
संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमिति ।तदुक्तम् ।
" संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥"
प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वाऽखण्डार्थत्वम् इति चतुर्थपादार्थः ।

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधम् - जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि
चेति ।तत्र जीवो नाम अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम्
तत्साक्षी तु अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् ।

अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः ।
विशेषणञ्च कार्यान्वयि वर्तमानं
व्यावर्तकम् उपाधिश्च कार्यानन्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च ।
" रूपविशिष्टोघटोऽनित्यः" इत्यत्र
रूपं विशेषणम् " कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्"
इत्यत्र कर्णशष्कुल्युपाधिः । अयमेवोपाधिर्नैयायिकैः परिचायक
इत्युच्यते । प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायोगेन
विषयभासकचैतन्योपाधित्वम् । अयञ्च जीवसाक्षी प्रत्यात्मं
नाना एकत्वे चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्गः ।
ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यम् । तच्चैकम्
तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् । " इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते" इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागत-
शक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभि-
प्रायतया वोपपत्तिः ।
" मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।"
" तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।
योगी मायाममेयाम तस्मै विद्यात्मने नमः ॥"
" अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
वह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ "
इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु एकवचनेन लाघवानुगृहीतेन मायाया
एकत्वं निश्चीयते ।

ततश्च तदुपहितं चैतन्यम् ईश्वरसाक्षी । तच्चानादि
तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं चैतन्यं च परमेश्वरः ।
मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं उपाधित्वे साक्षित्वं
इतीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः न तु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः ।

स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन
ब्रह्माविष्णुमहेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते ।

ननु ईश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे " तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय"
इत्यादौ सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं
कथमुपपद्यते उच्यते । यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन
जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमान-
प्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषाः
" इदमिदानीं स्रष्टव्यम्" " इदमिदानीं पालयितव्यम्"
" इदमिदानीं संहर्तव्यम् " इत्याद्याकारा जायन्ते । तासां च

वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यमपि सादीत्युच्यते ।
एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम् । प्रत्यक्षत्वं
च ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं च निरूपितम् । तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य
सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव " पर्वतो वह्निमान् " इत्यादावपि
वह्न्यद्याकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया
प्रत्यक्षत्वात् । तत्तद्विषयाशप्रत्यक्षत्वन्तु पूर्वोक्तमेव । तस्य च
भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्यापितः भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्व-
सामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात् । यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया
एव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणेऽबाधितत्वं विषयविशेषणं
देयम् । शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिक-
रजतादिविषयकत्वेनोक्तलक्षणाभावात् नातिव्याप्तिः ।

ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञातसिद्धावपि तस्य
प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न प्रमाणम्
देशान्तरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्विषयत्वसम्भवादिति चेत्
न तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं
तत्र प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादेः
प्रत्यक्षत्वापत्तौ अनुमानाद्युच्छेदापत्तेः ।

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवादीनामभावे शुक्तौ
कथं तवापि रजतमुत्पद्यते इति चेत् उच्यते । न हि
लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु
विलक्षणैव । तथा हि काचादिदिषदूषितलोचनस्य पुरोवर्ति-
द्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकचिक्याकारा च काचिदन्तःकरण-
वृत्तिरुदेति । तस्यां च वृत्तौ इदमवच्छिन्नचैतन्यं प्रतिबिम्बते ।
तत्र पूर्वोक्यरीत्या वृत्तेर्निर्गमनेन इदमवच्छिन्नचैतन्यवृत्तवच्छिन्न-
चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति । ततश्च प्रमातृचैतन्या-
भिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्व प्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादि-
सादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीना काचादिदोष-
समवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते ।

परिणामो नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः ।
विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः ।
प्रातिभासिकरजतञ्चाविद्यापेक्षया परिणाम इति
चैतन्यापेक्षयाविवर्त इति चोच्यते ।
अविद्यापरिणामरूपञ्च तद्रजतमविद्याधिष्ठाने
इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्तते अस्मन्मते सर्वस्यापि
कार्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात् ।

ननु चैतन्यनिष्ठरजतस्य कथमिदं रजतमितिपुरवर्तिना

तादात्म्यम् । उच्यते - यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपलम्भः शरीरस्य सुखाद्यधिकरणतावच्छेदकत्वात् तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यनधिष्ठानतया इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमोऽवच्छेदकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते । तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहित चैतन्याभिन्नतया विषयचैतन्येऽध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तं केवलसाक्षिवेद्यं सुखादिवदनन्यवेद्यमिति चोच्यते ।

ननु साक्षिण्यध्यस्तत्वे " अहं रजतम् " इति " तद्वान् " इति वा प्रत्ययः स्यात् " अहं सुखी " इतिवत् इति चेत् उच्यते । न हि सुखादीनामन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा-विद्याकार्यत्वप्रयुक्तम् " अहं सुखी " इति ज्ञानम् सुखादीनां घटादिवच्छुद्धचैतन्य एवाध्यासात् । किन्तु यस्य यदाकारा-नुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वं तस्य तदाकारा-नुभवविषयत्वम् इत्येवानुगतं नियामकम् । तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वाद् घटादे-रिदमाकारानुभवविषयत्वम् अहमाकारानुभवाहितसंकार-सहकृताविद्याकार्यत्वादन्तःकरणादेरहमाकारानुभवविषयत्वम् शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवसंस्कारसहिताविद्याकार्यत्वा-दुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथाचोभयविधानुभवः - इदं शरीरम् अहं देहः अहं मनुष्यः अहं ब्राह्मणः इदं चक्षुः अहं काणः इदं श्रोत्रम् अहं बधिर इति । प्रकृते प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमवच्छिन्नचैतन्य-निष्ठाविद्याकार्यत्वेऽपि इदं रजतमिति सत्यस्थलीयेदमाकारा-नुभवाहितसंस्कारजन्यत्वाद्दिदमाकारानुभवविषयता न तु " अहं रजतम् " इत्यहमाकारानुभवविषयता इत्यनुसन्धेयम् ।

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात् साक्षिसम्बन्धितया भानसम्भवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाया अविद्यावृत्तेरभ्युपगमः किमर्थमिति चेत् उच्यते । स्वगोचरवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षत्वरूपतया रजतस्यापरोक्षसिद्धये तदभ्युपगमात् । नन्विदंवृत्ते रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुमतवद्विशिष्ट-ज्ञानानप्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानासिद्धिरिति चेत् न वृत्तिद्वय-प्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन भ्रमत्वस्वीकारात् । अत एव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यानियमादप्रामाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम् ।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमप्यविद्याकार्यमध्यस्तञ्चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यम् इति चेत् न । त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि केषाञ्चित् क्षणिकत्वं केषाञ्चित् स्थायित्वम् इत्यत्र यदेव नियामकं तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि । यद्वा घटाद्यध्यासे अविद्यैव दोषत्वेन हेतुः शुक्तिरूपाद्यध्यासे तु काचादयोऽपि दोषाः । तथाचागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अत एव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादोषजन्यत्वात् । प्रातिभासिकत्वम् ।

ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनम् गौरवात् इति चेत् न रथादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे " रथं पश्यामि " " स्वप्ने रथ-मद्राक्ष्यम् " इत्याद्यनुभवविरोधापत्तेः । " अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते " इति रथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुति-विरोधापत्तेश्च । तस्मात् शुक्तिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोऽपि प्रातिभासिका यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्ते ।

ननु स्वप्ने रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदाऽसन्निकृष्टतया अनिर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोऽभ्युपगन्यव्यः तथा च रथाद्यध्यासः कुत्र इति चेत् न चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात् । प्रतीयमानं रथाद्यस्तीत्येव प्रतीयते इति सद्रूपेन प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम् । देशविशेषोऽपि चिदध्यस्तः प्रातिभासिकः रथादाविन्द्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकम् तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात् । " अहं रथः " इत्यादिप्रतीत्यापादनन्तु पूर्ववन्निरसनीयम् । स्वप्नरथदयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित् । अन्तःकरणद्वारा तत्परिणामा इत्यन्ये ।

ननु रथादेः शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तत्साक्षा-त्काराभावेनजागरणेऽपि स्वप्नोपलब्धरथादयोऽनुवर्तेरन् । उच्यते । कार्यविनाशो हि द्विविधः कश्चिदुपादानेन सह कश्चित्तु विद्यमानएवोपादाने । आद्यो बाधः द्वितीयस्तु निवृत्तिः । आद्यस्य कारणमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारः तेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः । द्वितीयस्य कारणं विरोधिवृत्त्युत्पत्ति-र्दोषनिवृत्तिर्वा । तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् स्वप्नप्रपञ्चो मा बाधिष्ठ मुसलप्रहारेण घटादेरिव विरोधिप्रत्ययान्तरोदयेन स्वजनकीभूतनिद्रादिदोषनाशेन वा रथादिनिवृत्तौ को विरोधः ।

एवं च शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतूलाविद्या-कार्यत्वपक्षे शुक्तिरितिज्ञानेन तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः । मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्र-

निवर्त्यतया रजतस्य तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रम् मुसल-
प्रहारेण घटस्येव ।

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये प्रातिभासिकसत्ताभ्युपगमे " नेदं रजतम् " इति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात् किन्तु " इदानीमिदं न रजतम् " इति स्यात् " इदानीं घटः श्यामो न " इतिवत् इति चेत् न नहि तत्र रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधधीविषयः किन्तु लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्न- प्रातिभासिकरजतप्रतियोगिताकः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतैयोगिताकाभावाभ्युपगमात् ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतं न वा ।अनवगमे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नरजतस्त्वज्ञानाभावादभाव- प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।अवगमेऽपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविषय- सत्तानियतत्वाद् रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्तत इति चेत् न पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससम्भवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्तेरङ्गीकारात् । अत एव इन्द्रियसन्निकृष्टतया जवाकुसुमगतलौहित्यस्य स्फटिके भानसम्भवात् न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्योत्पत्तिः ।नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियतामिति चेत् न इष्टत्वात् ।

एवं प्रत्यक्षभ्रमान्तरेष्वपिप्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो यथार्थप्रत्यक्षलक्षणासद्भावश्च दर्शनीयः ।
उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम् - इन्द्रियजन्यं तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रियाजन्यं सुखादित्रत्यक्षम् मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगात्मकानि ।सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति । तत्र घ्राणरसनत्वगिन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गन्धरस- स्पर्शोपलम्भान् जनयन्ति चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत् परिच्छिन्नतयाभेर्यादिदेशगमनसम्भवात् ।अत एवानुभवो " भेरीशब्दो मया श्रुतः " इति ।वीचितरङ्गादिन्यायेन कर्णशष्कुलीप्रदेशेऽनन्तशब्दोत्पत्तिकल्पनायां गौरवम् " भेरीशब्दो मया श्रुतः" इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पनायां गौरवं च स्यात् ।

तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ।
इति वेदान्तपरिभषायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

---

२ ॥ अनुमानम् ॥

अथानुमानं निरूप्यते । अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तज्जन्यत्वाभावान्नानुमितित्वम् ।

अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानम् । तत्संस्कारोऽवान्तरव्यापारः । न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणम् तस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः स्मृतिप्रागभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् ।

न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारोहेतुरिति वाच्यम् व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यैवानिमितिहेतुत्वात् । नहि स्मृतेः संस्कारनाशकत्वनियमः स्मृतिधारादर्शनात् । न चानुबुद्धसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात् । एवं च " अयं धूमवान् " इति पक्षधर्मताज्ञाने " धूमो वह्निव्याप्यः " इत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधे च सति " वह्निमान् " इत्यनुमितिर्भवति । न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणम् तज्जन्यं " वह्निव्याप्यधूमवानयम् " इत्यादि विशिष्टज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयम् गौरवान्मानाभावाच्च । तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांश एव करणम् न तु पर्वतविषयकज्ञानांश इति " पर्वतो वह्निमान् " इति ज्ञानस्य वह्न्यंश एव अनुमितित्वम् न पर्वतांशे तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात् । व्याप्तिश्चाशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । सा च व्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते । तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं सकृद्दर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव । न तु केवलान्वयि सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः । नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वम् साध्याभावे साधनाभाव-निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् । कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्ति-ज्ञानादनुमितिः । अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः । अत एवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वम् व्यतिरेकव्याप्तिरूपत्वम्

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य अनुमित्यहेतुत्वात् ।

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । तत्र स्वार्थन्तूक्तमेव परार्थन्तु न्यायसाध्यम् । न्यायो नामावयवसमुदायः । अवयवश्च त्रय एव - प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा । न तु पञ्च अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनसम्भवेनाधिकवयव-द्वयस्य व्यर्थत्वात् ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माद् ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । तथाहि - ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् यदेवं तदेवम् यथा शुक्तिरूप्यम् । न च दृष्टान्तसिद्धिः तस्य साधितत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यै लाघवेन प्रयोजकत्वात् । मिथ्यात्वं च स्वाश्रयत्वेनाभिमत-यावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । ' अभिमत ' -पदं वस्तुतः स्वाश्रयाप्रसिद्ध्याऽसम्भववारणाय ' यावत् ' - पदमर्थान्तरवारणाय । तदुक्तम् -

" सर्वेषामपि भावाना् स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।
प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ॥ " इति ।

यद्वा अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वात् पटान्तरवत् - इत्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणम् । तदुक्तम् -

" अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।
अंशित्वादितरांशीव दिगेषैव गुणादिषु ॥ " इति ।

न च घटादेर्मिथ्यात्वे " सन् घटः " इति प्रत्यक्षेण बाधः अधिष्ठानब्रह्मसत्तयास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः ।

न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषादिज्ञान्विषयतेति वाच्यम् नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात् । न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्यासिद्धेः । गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वम् इति तेऽभिमतम् । न हि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता नापि समवायिकारणता समवायासिद्धेः । अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः तथापि नीरूपस्य कालस्येव चाक्षुषादि - ज्ञानविषयत्वे न विरोधः ।

यद्वा त्रिविधं सत्त्वम् - पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं चेति । पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः व्यावहारिकं सत्त्वमाकाशादेः प्रातिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः । तथा च " घटः सन् " इति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन प्रामाण्यम् । अस्मिन् पक्षे घटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण

किन्तु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः ।अस्मिन् पक्षे च मिथ्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व - मत्यन्ताभावविशेषणं द्रष्टव्यम् ।तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति ।

इति वेदान्तपरिभाषायामनुमानपरिच्छेदः ।

---

३ उपमानम् ।

अथोपमानं निरूप्यते ।तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तथा हि - नगरेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिः " अयं पिण्डो गोसदृशः " इति ।तदनन्तरं च भवति निश्चयः " अनेन सदृशी मदीया " गौः " इति ।तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणम् गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम् ।

न चेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् । नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य अतल्लिङ्गत्वात् ।नापि

मदीया गौरेतद्गवयसदृशी
एनन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात्
यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः
यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चत्रो मैत्रसदृशः -

इत्यनुमानात् तत्सम्भवैति वाच्यम् ।एवंविधानुमानानवतारेऽपि " अनेन सदृशी मदीया गौः " इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् " उपमिनोमि " इत्यनुव्यवसायाच्च ।तस्मादुपमानं मानान्तरम् ।

इति वेदान्तपरिभाषायामुपमानपरिच्छेदः ।

---

४ आगमः ।

अथागमो निरूप्यते ।यस्य वाक्यस्य तात्पर्य विषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम् ।वाक्यजन्यज्ञाने च आकांक्षायोग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्यज्ञानं च इति चत्वारि कारणानि ।

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा । क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वात् ऽजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् ' योग्यत्व " मुपात्तम् ।तदवच्छेदकं च क्रियात्वकारकत्वा- दिकमितिनातिव्याप्तिः गौरश्व इत्यादौ ।अभेदान्वये च समानविभक्तिकपद- प्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति " तत्त्वमस्या " दिवाक्येषु नाव्याप्तिः ।

एतादृशाकांक्षाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे " सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम् " इत्यत्र वैश्वदेव - यागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकांक्षा इत्यादिव्यवहारः ।

ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वादिति चेत् न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेय - द्रव्यत्यस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमान - जातीयामिक्षाद्रव्यान्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायान्तु नैवम् वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थित्वात् । उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजक आकांक्षाविरह एव द्रष्टव्यः ।

योग्यता तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः ।" वह्निना सिञ्चति " इत्यादौ तादृशसंसर्गबाधान्न योग्यता ।" स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् " इत्यादावपि तात्पर्यविषयीभूतपशुप्राशस्त्याबाधात् योग्यता ।" तत्त्वमस्या " - दिवाक्येष्वपि वाच्याभेदबाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदे बाधाभावात् योग्यता ।

आसत्तिश्चाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः । मानान्तरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात् ' पदजन्या ' इति ।अत एवाश्रुतस्थले तत्तत्पदाध्याहारः । ' द्वारम् ' इत्यादौ ' पिधेहि ' इति ।अत एव ' इषे त्वा ' इत्यादिमन्त्रे ' छिनद्मि ' इति पदाध्याहारः ।अत एव विकृतिषु " सूर्याय जुष्टं निर्वपामि " इति पदप्रयोगः ।

पदार्थश्च द्विविधः - शक्यो लक्ष्यश्चेति ।तत्र शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः ।यथा ' घट ' - पदस्य पृथुबुध्नोदराद्याकृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः ।सा च शक्तिः पदार्थान्तरम् सिद्धान्ते कारणेषु कार्यानुकूलशक्तिमात्रस्य पदार्थान्तरत्वात् ।सा च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया । तादृशशक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् ।

तच्च जातेरेव न व्यक्तेः व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात् । कथं तर्हि गवादिपदाद्व्यक्तिमानमिति चेत् जातेर्व्यक्ति - समानसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः ।यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न तु ज्ञाता हेतुः जातौ तु सा ज्ञाता हेतुः ।न च व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानमपि कारणम् गुअरवात् ।जातिशक्तिमत्त्वज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिमत्त्वज्ञानं विना व्यक्तिधीविलम्बाभावाच्च ।अत एव न्यायमतेऽप्यन्वये शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धान्तः ।

ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या । अथवा व्यक्तर्लक्षणयाऽवगमः ।यथा " नीलो घटः " इत्यत्र ' नील ' - शब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा ।तदुक्तम् " अनन्यलभ्यः

शब्दार्थः ” इति । एवं शक्यो निरूपितः ।

अथ ’ लक्ष्य ’ - पदार्थो निरूप्यते । तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः । लक्षणा च द्विविधा - केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति । तत्र शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवलक्षणा । यथा ” गङ्गायां घोषः ” इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्सम्बन्धिनि तीरे ’ गङ्गा ’ - पदस्य केवललक्षणा । यत्र शक्यपरम्परा - सम्बन्धेनार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्षणा यथा ’ द्विरेफ ’ - पदस्य रेफद्वये शक्तस्य ’ भ्रमर ’ - पदघटित - परम्परासम्बन्धेन मधुकरे वृत्तिः । गौण्यपि लक्षितलक्षणैव । यथा ” सिंहो मानवकः ” इत्यत्र ’ सिंह ’ - शब्दवाच्य सम्बन्दिक्रौर्यादिसम्बन्धेन मानवकस्य प्रतीतिः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा - जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा । तत्र शक्यमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तर - प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा । यथा ” विषं भुंक्ष्व ” इत्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते । यत्र शक्यार्थ - मन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिः तत्राजहल्ल्क्षणा यथा ” शुक्लो घटः ” इति । अत्र हि ’ शुक्ल ’ - शब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणया वर्तते । यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्द एकदेशं विहाय एकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यया ” सोऽयम् देवदत्तः ” इति । अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्या - नुपपत्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वम् । यथा वा ” तत्त्वमसि ” इत्यादौ ’ तत् ’ - पद्वाच्यस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य ’ त्वं ’ - पदवाच्येनान्तःकरण - विशिष्टेनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्धयर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः ।

वयन्तु ब्रूमः - ” सोऽयं देवदत्तः ,’ ” तत्त्वमसि ” इत्यादौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोः अभेदान्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेव अभेदान्वयाविरोधात् । यथा ” घटोऽनित्यः ” इत्यत्र ’ घट ’ - पदवाच्यैकदेशघटत्वस्य - अयोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः । यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिः तत्रैव स्वातन्त्र्येणौपस्थितये लक्षणभ्युपगमः । यथा ” नित्यो घटः ” इत्यत्र ’ घट ” - पदात् घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं

' घट-पदस्य घटत्वे लक्षणा । एवमेव " तत्त्वमसि " इत्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोः ' तत्त्वं ' - पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा " गेहे घटः " " घटे रूपम् " " घटमानय " इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि ' घटा ' - दिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणयैव स्यात् । तस्मात् " तत्त्वमसि " इत्यादिवाक्येषु आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या ।

जहदजहल्लक्षणोदाहरणन्तु " काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् " इत्याद्येव तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेन अशक्यदध्युपधातकत्व-पुरस्कारेणाकाकेऽपि ' काक ' - शब्दप्रवृत्तेः ।

लक्षणाबीजन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव न तु अन्वयानुपपत्तिः " काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् " इत्यत्र अन्वयानुपपत्त्यभावात् " गङ्गायां घोषः " इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि सम्भवात् ।

लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि । यथा " गम्भीरायां नद्यां घोषः " इत्यत्र " गम्भीरायां नद्याम् " इति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा । ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा उच्यते । शक्त्या यत् पदसम्बन्धेन ज्ञाप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा । शक्तिज्ञाप्यश्च यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः ।

एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा " सोऽरोदीत् " इत्यादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा । अर्थवादगतपदानां प्राशत्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्य स्यात् । एवं च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिवाक्येनैकवाक्यत्वं भवति इत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता । यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकांक्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वम् । यथा " दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत " इत्यादिवाक्यानां " समिधो यजति " इत्यादिवाक्यानां च परस्परोपेक्षिताङ्गाङ्गिभावबोधकतया एकवाक्यता । तदुक्तं भट्टपादैः -

" स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥ " इति ।

एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः । तदुपस्थितिश्चासत्तिः । सा च शाब्दबोधे हेतुः तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । एवं

महावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधो हेतुः तथैवान्वया -
द्यवधारणात् ।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते ।तत्र तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तात्पर्यम् अर्थज्ञानशून्येन पुरूषेणोच्चरिताद्वेदादर्थप्रत्याया-भावप्रसङ्गात् " अयमध्यापकोऽव्युत्पन्नः " इति विशेषदर्शनेन तात्पर्यभ्रमस्याप्यभावात् ।न चेश्वरीयतात्पर्यज्ञानात् तत्र शाब्दबोध इति वाच्यम् ईश्वरानङ्गीकर्तृरपि तद्वाक्यार्थ-प्रतिपत्तिदर्शनात् उच्यते ।तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् । " गेहे घटः " इति वाक्यं गेहे घटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यम् न तु पटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरम् न तु पटसंसर्गपरमित्युच्यते ।

ननु " सैन्धवमानय " इत्यादिवाक्यं यदा लवणानयन - प्रतीतीच्छया प्रयुक्तं तदापि अश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वरूपयोग्यतासत्त्वात् लवणपरत्वज्ञानदशायामश्वादि - संसर्गज्ञानापत्तिरिति चेत् न तदितरपरतीतीच्छया - नुच्चरितत्वस्यापितात्पर्यं प्रति विशेषणत्वात् ।तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छया नोच्चरितम् तद्वाक्यं तत्संसर्ग - परमित्युच्यते ।शुकादिवाक्ये अव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्यादो च प्रतीतीच्छाया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयो - च्चरितत्वाभावेन लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिः ।न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिः तदन्यमात्र - प्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

उक्तप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः । अस्माकं मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवावच्छेदकत्वान्न कोऽपि दोषः ।

एवं तात्पर्यस्य तत्प्रत्तितिजनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थवर्णके तात्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वेनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतातात्पर्यनिराकरणपरम् अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदान्तविचारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।केचित्तु - शाब्दज्ञात्वावच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवंपरम् चतुर्थवर्णकवाक्यम् तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव इदं वाक्यमेतत्परमुतान्यपरमिति संशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवाक्यार्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयं विनाऽनुपपत्तेरित्याहुः ।

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसापरिशोधितन्यायादेवावधर्यते

लोके तु प्रकरणादिना ।तत्र लौकिकवाक्यानां मानान्तरा - वगतार्थतयाऽनुवादकत्वम् वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वम् ।तत्र लोके वेदे च कार्यपराणामिव सिद्धर्थानामपि प्रामाण्यम् " पुत्रस्ते जातः " इत्यादिषुअ सिद्धार्थेऽपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् ।अत एव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम् । यथ चैतत् तथा विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते ।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति - नैयायिकाः ।वेदानां नित्यत्वेन निरस्तसमस्तपुंदूषणतया प्रामाण्यमिथ्यध्वरमीमांसकाः ।अस्माकं तु मते वेदो न नित्यः उत्पत्तिमत्त्वात् ।उत्पत्तिमत्त्वं च " अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः " इत्यादिश्रुतेः ।

नापि वेदानां त्रिक्षणवस्थायित्वम् " य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः सः एव मयामि " इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अत एव गकारादिवर्णानामपि न क्षणिकत्वम् " सोऽयं गकारः " इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् ।तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीन - ध्वंसप्रतियोगित्वं च न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ अनन्तगकारादिकल्पनायां गौरवात् ।अनुच्चारणदशायां वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावात् न विरुध्यते अन्धकारस्थघटानुपलम्भवत् ।" उत्पन्नो गकारः " इत्यादिप्रत्ययस्तु " सोऽयं गकारः " इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणम् ।वर्णाभिव्यञ्जक - ध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परासम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणं वा ।तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वम् ।

ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धान्तो भज्येत इति चेत् न ।न हि तावत् पुरुषेण उच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम् गुरुमतेऽप्यध्यापकपरम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः ।नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वम् नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः । किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वम् ।तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारण - अनपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य ।भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविध आगमो निरूपितः ।

इति वेदान्तपरिभाषायामागमपरिच्छेदः ।

५ अर्थापत्तिः ।

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते । तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पन - मर्थर्थाप्त्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत् तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत् तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नम् इति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यम् यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृश - पीनत्वस्यानुपपत्तिः इति रात्रिभोजनमुपपादकम् ।

सा चार्थापत्तिर्द्विविधा - दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा " इदं रजतम् " इति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य " नेदं रजतम् " इति तत्रैव निषिध्यमानत्वं सत्यत्वऽनुपपन्नम् इति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्यत्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयति ।
श्रुतार्थापत्तिर्यथा यत्र श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेन अर्थान्तरकल्पनम् । यथा " तरति शोकमात्मवित् " इत्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यान्यथा - नुपपत्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्पते । यथा वा " जीवी देवदत्तो " गृहे न " इति वाक्यश्रवणानन्तरं जीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं कल्पयति ।

श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा - अभिधानानुपपत्तिः अभिहितानुपपत्तिश्च । तत्र यत्र वाक्यैकदेशश्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा ' द्वारम् ' इत्यत्र ' पिधेहि ' इति पदाध्याहारः यथा वा " विश्वजिता विजेत " इत्यत्र ' स्वर्गकाम ' - पदाध्याहारः ।

ननु ' द्वारम् ' इत्यादावन्वयाभिधानात् पूर्वम् इदमन्वयाभिधानं पिधानापस्थापकपदं विनाऽनुपापन्नमिति कथं ज्ञानमिति चेत् न ' अभिधान ' - पदेन करणव्युत्पत्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च द्वारकर्मकपिधानक्रियासंसर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि सम्भाव्यते ।

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । तथा " स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत " इत्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकयागगततयाऽवगतस्या - नुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते ।

न चेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्यप्त्य - ज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव

निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिस्थले ' अनुमिनोमि ' इति नानुव्यवसायः किन्तु " अनेन इदं कल्पयामि " इति ।

ननु अर्थापत्तिस्थले " इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानकरणम् " इत्युक्तम् तत्र किमिदं " तेन विनाऽनुपपन्नत्वम् " । तदभावव्यपकाभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः ।

एवमर्थापत्तेर्मानान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि नानुमानान्तरम् " पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते " इअत्यादौ गन्धवत्त्वमितरभेदं विनाऽनुपपन्नमित्यादिज्ञानस्य करणत्वात् । अत एवानुव्यवसायः " पृथिव्यामितरभेदं कल्पयामि " इति ।

इति वेदान्तपरिभाषायामर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

---

६ अनुपलब्धि ।

इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते । ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवा - साधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् । अनुमानादिजन्या - तीन्द्रियाभावानुभवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणायाजन्यान्तं पदम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेऽतिव्याप्तिवारणायासधारणेति । अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशेषणम् । न चातीन्द्रियाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्ध्यैवाभावो गृह्यताम् विशेषाभावादिति वाच्यम् । धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावाग्राहकत्वात् ।

ननु केयं योग्यानुपलब्धिः । किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः । उत योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः । नाद्यः स्तम्भे पिशाचादिभेदस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नान्त्यः आत्मनि धर्माद्य - भावस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति चेत् न " योग्या चासावनुप - लब्धिश्चेति " कर्मधारयाश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वम् । यस्याभावो गृह्यते तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसञ्जनयोग्यमापादनयोग्यं प्रतियोग्युपलब्धिस्वरूपं यस्य अनुपलम्भस्य तत्त्वं तदनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यर्थः । तथाहि स स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात् तदा घटोपलम्भः स्यादित्यापादनसम्भवात् तादृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः । अन्धकारे तु तादृशापादनासम्भवान्नानुपलब्धिगम्यता । अत एवस्तम्भे तादात्म्येन पिशाचसत्त्वे स्तम्भवत् प्रत्यक्षत्वापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि धर्मादिसत्त्वेऽप्यस्यातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्बापादनासम्भवात् न धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम्।

ननूक्तरीत्याऽधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले अभावस्याउपलब्धिगम्यत्वं त्वदनुमतम् । तत्र क्लृप्तेन्द्रियमेवाभावाकारवृत्तावपि करणम्

इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेत् न । तत्प्रतियोग्यनुपलब्धे - रप्यभावग्रहे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन करणत्वमात्रस्य कल्पनात् । इन्द्रियस्य चाभावेन समं सन्निकर्षाभावेनाभावग्रहाहेतुत्वात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धेः ।

ननु " भूतले घटो न " इत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलांशे प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत् तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षतैव सिद्धान्तेऽपि इति चेत् सत्यम् अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्कारणस्यानुप - लब्धेर्मानान्तरत्वात् । न हि फलीभूतज्ञानस्य प्रत्र्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानियतत्वमस्ति । " दशमस्त्वमसि " इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

फलवैजात्यं विना कथं प्रमाणभेद इति चेत् न वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः । थथा च घटाद्यभावाकारवृत्तिर्नेन्द्रियजन्या इन्द्रियस्य विषयेणासन्निकर्षात् किन्तु घटाद्यनुपलब्धिरूप - मानान्तरजन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानान्तरत्वम् ।

ननु अनुपलब्धिरूपमानान्तरपक्षेऽभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावभ्रमस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राप्यनिर्वचनीय - घटाभावोऽभ्युपगम्येत । न चेष्टापत्तिः तस्य मायोपादानक - त्वेऽभावत्वानुपपत्तेः मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सफलकार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेत् न । घटवति घटाभावभ्रमोन तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः किन्तु भूतलरूपादौ विद्यमानो लौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यते इत्यन्यथाख्यातिरेव आरोप्यसन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थापनात् ।

अस्तु वा प्रतियोगिमति तदभावभ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वचनीयत्वम् तथापि तदुपादानं मायैव । नह्युपादानोपादेययोरत्यन्तसाजात्यम् तन्तुपटयोरपि तन्तुत्वपटत्वादिना वैजात्यात् यत्किञ्चित्साजात्यस्य मायया अनिर्वचनीयघटाभावस्य च मिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा व्यावहारिकं घटाभावं प्रति कथं मायोपादानमिति कुतो नाशङ्कथाः । न च विजातीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यम् प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्य तस्येष्टत्वात् परिणामित्वरूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः । तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्म इति सिद्धान्त इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

स चाभावश्चतुर्विधः - प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्त अभावोऽन्योन्याभावश्चेति । तत्र मृत्पिण्डादौ कारणे कार्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः । स च भविष्यतीति प्रतीतिविषयः । तत्रैव घटस्य मुद्गरपातानन्तरं योऽभावः स प्रध्वंसाभावः । ध्वंसस्यापि स्वाधिकरणकपालनाशे नाश एव । न च घटोन्मज्जनापत्तिः घटध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिक - ध्वंसत्वात् । अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मकघटस्य विनाशे प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः । न चैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं ध्वंसनाश इति वाच्यम् । तादृशमधिकरणं यदि चैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्य नित्यत्वमसिद्धम् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं तदाऽसिद्धिः आरोपितप्रतियोगिक - ध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् । तदुक्तम् - " अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः " इति एवं शुक्तिरूप्यविनाशोऽपीदमवच्छिन्नचैतन्यमेव ।

यत्राधिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सोऽत्यन्ताभावः । यथा वायौरूपात्यन्ताभावः । सोऽपि वियदादिवत् ध्वंसप्रतियोग्येव । " इदमिदं न " इति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः । अयमेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यवह्रियते भेदातिरिक्तपृथक्त्वादौ प्रमाणाभावात् । अयं चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य सादित्वे सादिः यथ घटे पटभेदः अधिकरणस्यानादित्वेऽनादिरेव यथा जीवे ब्रह्मभेदः ब्रह्मणि वा जीवभेदः । द्विविधोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव अविद्यानिवृत्तौ तत्परतन्त्राणां निवृत्त्यवश्यम्भावात् ।

पुनरपि भेदो द्विविधः - सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति । तत्रोपाधि - सत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वम् । तच्छून्यत्वं निरुपाधिकत्वम् । तत्राद्यो तथा एकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः । यथा वा एकस्य सूर्यस्य जलभाजनभेदेन भेदः । तथा च ब्रह्मणोऽन्तःकरण - भेदाद्भेदः । निरुपाधिकभेदो यथा घटे पटभेदः ।

न च ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युपगमेऽद्वैतविरोधः तात्त्विक - भेदानभ्युपगमेन वियदादिवदद्वैताव्याघातकत्वात् । प्रपञ्चस्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारात् तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः -

" अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने ।
किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥ "

इति । अत एव विवरणेऽविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वविशेषणम् तत्त्वप्रदीपिकायामविद्यालक्षणे भावत्व-विशेषणं च सङ्गच्छते ।

एवं चतुर्विधानामभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः ।

तत्रानुपलब्धिर्मानान्तरम् ।

एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च । तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम् । तच्च ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं न त्वधिकं गुणमपेक्षते प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षः रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात् सत्यपि तस्मिन् " पीतः शङ्खः " इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वाच्च । अत एव न सल्लिङ्गपरामर्षादिक - मप्यनुमित्यादिप्रमायां गुणः असल्लिङ्गपरामर्षादिस्थलेऽपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमाप प्रमा स्यात् ज्ञासामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यम् । दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतस्त्वम् आगन्तुकभाकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ।

ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः । स्वतो ग्राह्यत्वं च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानम् तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानम् । तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतं प्रामाण्यमपि गृह्यते । न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटित - स्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात् । यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वम् । संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहात् न संशयानुपपत्तिः ।

अप्रामाण्यन्तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यम् प्रमाया - मप्यप्रामाण्यापत्तेः किन्तु दोषप्रयोज्यम् । नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम् अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादे - र्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणाग्रहीतुमशक्यत्वात् । किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिकिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते च ।

इति वेदान्तपरिभाषायामनुपलब्धिपरिच्छेदः ।

---

७ प्रामाण्यम् ।

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम् - व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति । तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यम् तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधाभावात् । द्वितीयन्तु जीवब्रह्मैक्यपराणां " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इत्यादिनां " तत्त्वमसि " इत्यन्तानाम् तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयांबाध्यत्वात् । तच्चैक्यं ' तत्त्वं ' - पदार्थज्ञानाधीन-

ज्ञानमिति प्रथमं ' तत् ' - पदार्थो लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते ।

तत्र लक्षणं द्विविधम् - स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् । यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणम् " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ," " आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् " इत्यादिश्रुतेः । ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावे कथं लक्षणत्वमिति चेत् न स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मिधर्म - भावल्पनया लक्ष्यलक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तम् - " आनन्दो विषयानुभवओ नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते " इति ।

तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्तकं तदेव । यथा गन्धवत्वं पृथिवीलक्षणम् महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात् । प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र ' जगत् ' - पदेन कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वं च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वं च तत्तदुपादान - गोचरापरोक्षज्ञानचिकिर्षाकृतिमत्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरा - परोक्षज्ञानसद्भावे - " यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ।" इत्यादिश्रुतिर्मानम् । तादृशचिकीर्षासद्भावे च " सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय " इत्यादिश्रुतिर्मानम् । तादृशकृतौ च " तन्मनोऽकुरुत " इत्यादिवाक्यम् ।

ज्ञानेच्छाद्यन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः । अत एव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवं च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकरणत्वे च ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति " इत्यादिश्रुतिर्मानम् ।

यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वम् जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य " इदं सर्वं यदयमात्मा " " सच्च त्यच्चाभवत् " " बहु स्यां प्रजायेय " इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः ।" घटः सन् " " घटो भाति " " घत इष्टः " इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूप-ब्रह्मैक्याध्यासात् ।

नन्वानन्दात्मकचिदध्यासाद्घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तस्यापीष्टत्वव्यवहारापत्तिरिति चेत् न " आरोपे सति निमित्तानुसरणम् न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः " इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाध्यासेऽपि आनन्दांशाध्यासाभावात् । जगति

नामरूपांशद्वयव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसम्बन्धात् ।
तदुक्तम् -
" अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥ " इति ॥

अथ जगतो जन्मक्रमो निरूपते । तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसहकृतोऽपरिमितानिरूपित - शक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन् नामरूपात्मकनिखिलप्रपञ्चं प्रथं बुद्धावाकलय्य " इदं करिष्यामि " इति सङ्कल्पयति " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय " " सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय " इत्यादि श्रुतेः । तत आकाशादीनि पञ्चभूतान्यपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यान्युत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दो गुणः वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपां तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात् । न चासौ भ्रमः बाधकाभावात् ।

इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणानि । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं श्रोत्रत्वक्चक्षू - रसनघ्राणानि प्ञ्चज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते । एतैरेव सत्त्वगुणोपेतैः पञ्च - भूतैर्मिलितैर्मनोबुद्धयाहङ्कारचित्तनि जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वातार्कवरुणाश्विनोधिष्टातृदेवताः । मन आदीनां चतुर्णा क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमं वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषां च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृ - देवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव मिलितैः पञ्च वायवः प्राणापनव्यानोदान - समानाख्या जायन्ते । तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणो नासादिस्थानवर्ती । अर्वाग्गमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्ती । विष्वगमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्ती । ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुरुदानः कण्ठस्थानवर्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणकरः समानः नाभिस्थानवर्ती ।

तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते । " तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि " इति श्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणर्थत्वात् ।

पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम् - आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्षु भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामांशानामाकाशादिषु

संयोजनम् । एवं तेज आदीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्धं स्वांशात्मकम् अर्धान्तरं चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादिषु स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् - " वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः " इति ।

पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैस्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चक - कर्मेन्द्रियपञ्चक - प्राणदिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् -
" पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रिय्समन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ " इति ।
तच्च द्विविधम् - परमपरं च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् महत्तत्त्वम् अस्मदादिलिङ्गशरीरं चाहङ्कार इत्याख्यायते ।

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्यो भूम्यन्तरिक्षस्वर्मह - र्जनतपःसत्यात्मकस्योर्ध्वलोकसप्तकस्य अतलवितलसुतल- तलातलरसातलमहातलपातालाख्यस्य अधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणां चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजान्यण्डेभ्योजातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिनुद्भिद्य जातानि वृक्षादीनि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वम् ।

तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेत - लिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात् कर्तृत्वम् इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भादिद्वारा " हन्ताहमिमास्तिस्रौ देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि " इति श्रुतेः ।

हिरण्यगर्भो नाम मूर्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः ।
" स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥ "
" हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे " इत्यादिश्रुतेः ।
एवं भूतभौतिकसृष्टिर्निरूपिता ।

इदानीं प्रलयो निरूप्यते । प्रलयो नाम त्रैलोक्यविनाशः । स च चतुर्विधः - नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यः प्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् । धर्माधर्म - पूर्वसंस्काराणां च तदा कारणात्मनाऽवस्थानम् । तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तौ

अन्तःकरणस्य विनाशे तदधीनप्राणादिक्रियानुपपत्तिः वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुप्तशरीरोपलम्भवत् । न च एवं सुप्तस्य परेतादविशेषः सुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मनाऽत्रैव वर्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् ।

यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ति - ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तऊ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्टस्य इति प्राणद्यवस्थानमविरुद्धम् ।" यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति " " सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति " इत्यादिश्रुतिरुक्तसुषुप्तौ मानम् ।

प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्य ब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकार - लक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् ।

" ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥" इति स्मृतेः ।

एवं स्वलोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्ड तदन्तर्वर्तिनिखिललोक तदन्तर्वर्तिस्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात् अतः प्राकृत इत्युच्यते ।

कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकः त्रैलोक्यमात्रप्रलयः नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः " चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते " इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् ।

प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि ।

" द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणह परमेष्ठिनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्यन्ते प्रलयाय हि ॥
एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ।"
इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

" एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम् ।"
इति वचनं नैमित्तिकः प्रलये मानम् ।

तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः । स चैकजीववादे युगपदे नानाजीववादे तु क्रमेण ।" सर्व

एकीभवन्ति ” इत्यादिश्रुतेः ।

तत्राद्यास्त्रयोऽपि लयाः कर्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो लयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः ।

एवं चतुर्विधप्रलयो निरूपितः । तस्यदानीं क्रमो निरूप्यते । भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण । तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेरविनाशापत्तेः । तथा च पृथिव्या अप्सु अपां तेजसि तेजसो वायौ वायोराकाशे आकाशस्य जीवाहङ्कारे तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे तस्य चाविद्यायाम् - इत्येवंरूप एव प्रलयः । तदुक्तं विष्णुपुराणे -

” जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले सम्प्रलीयते ” इति ।

एवंविधप्रलयकारणत्वम् ' तत् ' - पदार्थस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम् ।

ननु वेदान्तैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने सति सप्रपञ्चं स्यात् अन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति चेत् न । न हि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यम् किन्तु अद्वये ब्रह्मण्येव । तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः । इत्थम् - यदि सृष्टिमनुपन्यस्य प्रपञ्चस्य वायौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्येव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशङ्कायां न निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपादितं स्यात् । ततः सृष्टिवाक्याद्ब्रह्मोपादेयत्वज्ञाने सति उपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशङ्कायां निरस्तायां ” नेति नेति ” इत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादनेन प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे निरस्तनिखिलद्वैतविभ्रममखण्डं सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म सिद्धतीति परम्परया सृष्टिवाक्यानामपि अद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् । उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानां च उपासनाविध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वम् न गुणपरत्वम् । निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानान्तु निषेधवाक्या - पेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते ।

तदेवं स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितं ' तत् ' पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिम्बरूपमिति केचित् । तेषामयमाशयः - जीवपरमेश्वर -

साधारणं चैतन्यमात्रं बिम्बम् तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बमीश्वरचैतन्यम् अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यम् " कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपदिरीश्वरः " इति श्रुतेः । एतन्मते जलाशयगतशरावजलगतसूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः । अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वम् । अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदुपाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम् ।

एतन्मतेऽविद्याकृतदोषा जीव इव परमेश्वरेऽपि स्युः उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् इत्यस्वरसात् बिम्बात्मकमीश्वरचैतन्यमित्यपरे । तेषामयमाशयः - एकमेव चैतन्यं बिम्बत्वाक्रान्तमीश्वरचैतन्यम् प्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं जीवचैतन्यम् । बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनोपाधिश्चैक - जीववादे अविद्या अनेकजीववादे तु अन्तःकरणान्येव । अविद्यान्तः - करणरूपोपाधिप्रयुक्तो जीवपरभेदः । उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीव एव वर्तन्ते न तु बिम्बे परमेश्वरे उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमानप्रतिबिम्बसूर्यस्येव जीवपरयोर्भेदः ।

ननु ग्रीवस्थमुखस्य दर्पणप्रदेश इव बिम्बचैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशेऽभावात् तस्य सर्वान्तर्यामित्वं
न स्यादिति चेत् , न । साभ्रनक्षत्र-
स्याकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बितत्वे बिम्बभूतमहाकाशस्यापि जलादिप्रदेश-सम्बन्धदर्शनेन परिच्छिन्नाबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धित्वेऽप्य-परिच्छिन्नब्रह्मबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशसम्बन्धाविरोधात् ।

न च रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बसम्भवः, रूपवत एव तथात्वदर्शनात्, इति वाच्यम् ; नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्ब-दर्शनात् । न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बाभावनियमः, आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्य उक्तत्वात् ।

" एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।"

" यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।"

इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमानस्य बाधितत्वाच्च ।
तदेवं " तत्" - पदार्थो निरूपितः ।

इदानीं " त्वम्" -पदार्थो निरूप्यते । एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः , अनेकजीववादे तु अन्तःकरणप्रतिबिम्बः । स च जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था, अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावात् नातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्यज्ञानं च अन्तःकरणवृत्तिः , स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् ।

सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्था इत्येकं मतम् ।

तथा हि- अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठान-चैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थ-पदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः, अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये, तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रम् , तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् , नापि वृत्त्युपहितं चैतन्यम् , परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य, तदुपहितचैतन्यस्य वा, आवरणभञ्जकत्वम् , इति आवरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते ।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिकोऽपरिच्छिन्नो जीवः । स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति, घटादीना समं सम्बन्धाभावात् , तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।

ननु अविद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नस्य जीवस्य स्वत एव समस्तवस्तुसम्बधस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभि-धानमसङ्गतम् , असङ्गत्वदृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यात् , इति चेत् , उच्यते । न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः । किन्तर्हि ? घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्य-व्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथा हि - तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थम् । घटादिकस्तु न तथा, अस्वच्छ-द्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्य-धर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्य्ञ्जनयोग्यतश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे - " अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयति " इति । दृष्टं चास्वच्छद्रव्यस्यपि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । तथा कुड्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुखादि-प्रतिबिम्बग्राहिता । घटादेरभिव्यञ्जात्वं च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् , चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् ।

एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेववृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकार । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंसर्गाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि वृत्तेः सम्बन्धार्थत्वं निरूपितम् ।
इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे सम्बधार्थत्वं निरूप्यते । तथा हि -
अन्तःकरणोपाधिको जीवः । तस्य न घटाद्युपादानता, घटादिदेशसम्बन्धात् ।
किन्तु ब्रह्मैव घटाद्युपादानम् , तस्य मायोपहितस्य सकलघटाद्यन्वयित्वात् ।
अत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञ्गनता । तथा च जीवस्य घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्या-
भेदमन्तरेण घटाद्यवभासासम्भवे प्राप्ते ,
तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्म-
चैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारवृत्तिरिष्यते ।
ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोरभेदः
सम्पाद्यते, घटानःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्ययो -
रभेदासम्भवात् , इति चेत् , ने । वृत्तेर्बहिर्देशनिर्गमनाङ्गीकारेण
वृत्त्यन्तःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेन तदुपधेयभेदाभावस्य
उक्तत्वात् । एवमपरोक्षस्तहले वृत्तेर्मतभेदेन विनियोग उपपादितः ।
इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था ।
जाग्रदवस्थाव्यावृत्त्यर्थम् " इन्द्रियाजन्ये " ति । अविद्यावृत्तिमत्यां
सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणाय " अन्तःकरणे " ति । सुषुप्तिर्नाम अविद्या -
गोचराविद्यावृत्त्यवस्था । जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेरन्तःकरणवृत्तित्वान्न
तत्रातिव्याप्तिः । अत्र केचिन्मरणमूर्छयोरवस्थान्तरत्वमाहुः, अपरे
तु सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः । तत्र तयोरवस्थात्रयान्तर्भावबहिर्भावयोः
" त्वं " - पदार्थनिरूपणे उपयोगाभावात् न तत्र प्रयत्यते ।
तस्य मायोपाध्यपेक्षया एकत्वम् , अन्तःकरणोपाध्यपेक्षया च
नानात्वं व्यवह्रियते । एतेन जीवस्याणुत्वं प्रत्युक्तम् ,
" बुद्धेर्गुणेन चैवं ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः । "
इत्यादौ जीवस्य " बुद्धि " - शब्दवाच्यान्तःकरणपरिणामोपाधिकस्य
परमाणुत्वश्रवणात् ।
स च जीवः स्वयंप्रकाशः , स्वप्नावस्थामधिकृत्य " अत्रायं पुरुषः
स्वयं ज्योतिः " इति श्रुतेः । अनुभवरूपश्च , " प्रज्ञानघन एव "
इत्यादिश्रुतेः । " अनुभवामि " इति व्यवहारस्तु वृत्ति प्रतिबिम्बित-
चैतन्यमादाय उपपद्यते ।
एवं " त्वं " - पदार्थो निरूपितः ।
अधुना ' तत् - त्वम् " - पदार्थयोरैक्यं महावाक्यप्रतिपाद्य -
मभिधीयते । ननु " नाहमीश्वरः " इत्यादिप्रत्यक्षेण ,
किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन ,
" द्वा सुपर्णा " इत्यादिश्रुत्या -
" द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ "

इत्यादिस्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन " तत्त्वमस्या " - दिवाक्यम् " आदित्यो यूपः , " " यजमानः प्रस्तरः " इत्यादिवाक्यवदुपचरितार्थमेव, इति चेत् , न । भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावितकरणदोषस्यासम्भावितदोषवेदजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाणग्राहिज्योतिः - शास्त्रस्य चन्द्रप्रादेशग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः । पाकरक्ते घटे " रक्तोऽयम् , न श्यामः " इतिवत् " सविशेषणे हि " इति न्यायेन जीवपरभेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूतधर्म - भेदविषयत्वाच्च । अत एव नानुमानमपि प्रमाणम् , आगमविरोधात् , मेरुपाषाणमयत्वानुमानवत् ।

नाप्यागमान्तरविरोधः । तत्परातत्परवाक्ययोस्तत्परवाक्यस्य बलवत्वेन लोकसिद्धभेदानुवादि - " द्वा सुपर्णौ " त्यादि - वाक्यापेक्षया उपक्रमोपसंहाराद्यवगताद्वैततात्पर्यविशिष्टस्य " तत्त्वमस्या " दिवाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः , शीतस्यैव जलस्यौपाधिकौष्ण्याश्रयत्ववत् स्वभावतो निर्गुणस्यैव जीवस्यान्तःकरणाद्युपाधिक - कर्तृत्वाद्याश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः । यदि च जलादावौष्ण्यमारोपितम् , तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावा - दारोप्यप्रमाहितसंस्काराभावे कथमारोपः , इति वाच्यम् , लाघवेनारोप्यविषयकसंकारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात् । न च प्राथमिकारोपे का गतिः , कर्तृत्वाद्यध्यासप्रवाहस्यानादित्वात् ।

तत्र ' तत्त्वम् ' - पदवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यायोगेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोरैक्यमुपपादितमेव । अत एव तत्प्रतिपादक - " तत्त्वमस्या " दिवाक्यानामखण्डार्थत्वम् , " सोऽयम् " इत्यादिवाक्यवत् । न च कार्यपराणामेव प्रामाण्यम् , " चैत्र , पुत्रस्ते जातः " इत्यादौ सिद्धेऽपि सङ्गतिग्रहात् ।

एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपाद्यं जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ।

इति वेदान्तपरिभाषायां विषयपरिच्छेदः ।

---

८ प्रयोजनम् ।

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते । यदवगतं सत् स्ववृत्तितया इष्यते तत्प्रयोजनम् । तच्च द्विविधम् - मुख्यं गौणं चेति । तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्ये प्रयोजने , तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयोजनम् । सुखं च द्विविधम् - सातिशयं नितिशयं च । तत्र सातिशयं सुखं विषयानुषङ्गजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यकृतानन्दलेशाविर्भावविशेषः , " एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इत्यादि श्रुतेः ।

निरतिशयं सुखं च ब्रह्मैव , " आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् , " " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म " इत्यादि श्रुतेः ।

आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः , शोकनिवृत्तिश्च , " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति , " " तरति शोकमात्मवित् " इत्यादि श्रुतेः । न तु लोकान्तरावाप्तिः , तज्जन्यवैषयिकानन्दो वा मोक्षः , तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः ।

ननु त्वन्मतेऽप्यानन्दावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तुल्यो दोषः , अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत् , न , सिद्धस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानभूतब्रह्म - स्वरूपतया सिद्धैव । लोकेऽपि प्राप्तप्राप्ति - परिहृतपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव । यथा हस्तगत्विस्मृतसुवर्णादौ " तव हस्ते सुवर्णम् " इत्याप्तोपदेशादप्राप्तमिव प्राप्नोति । यथा वा वलयितचरणायां स्रजि सर्पत्वभ्रमवतः " नायं सर्पः " इत्याप्तवाक्यात् परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः । एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य प्राप्तिः , परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिर्मोक्षः प्रयोजनं च ।

स च ज्ञानैकसाध्यः , " तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति , नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय " इति श्रुतेः , अज्ञाननिवृत्तेः ज्ञानैकसाध्यत्व - नियमाच्च । तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरम् , " अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि , " " तदात्मानमेवावेत् - अहं ब्रह्मास्मि " इत्यादि श्रुतेः , " तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् " इति नारदीयवचनाच्च ।

तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपम् , परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिवर्तक - त्वानुपपत्तेः । तच्चापरोक्षज्ञानं " तत्त्वमस्या " दिवाक्यादिति केचित् , मननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणादेवेत्यपरे ।

तत्र पूर्वाचार्याणामाशयः - संविदापरोक्ष्यं न करणविशेषोत्पत्ति - निबन्धनम् , किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धनम् इत्युपादितम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षम् । अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति " प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा , तं मामायुरमृतमुपास्व " इति इन्द्रप्रोक्तवाक्ये ' प्राण ' - शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति " मामुपास्व " इत्यशच्छाब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते " शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् " इत्यत्र सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिः , " तत्त्वमस्या " दिवाक्यजन्यम् " अहं ब्रह्म "

इति ज्ञानं ' शास्त्रदृष्टि ' - शब्देनोक्तमिति ।

अन्येषां त्वेवमाशयः - करणविशेषनिबन्धनमेवज्ञानानां प्रत्यक्षत्वम् , न विषयविशेषनिबन्धनम् , एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटुकरणयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्शनात् । तथ च संवित्साक्षात्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वम् । ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनन - निदिध्यासनसंस्कृतं मन एव करणम् , " मनसैवानुद्रष्टव्यम् " इत्यादिश्रुतेः । मनोऽगम्यत्वश्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । न चैवं ब्रह्मण औपनिषदत्वानुपपत्तिः , अस्मदुक्तमनसो वेदजन्यज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वात् ; वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव विरोधित्वात् । ' शास्त्रदृष्टि ' - सूत्रमपि ब्रह्मविषयकमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रशरयोज्यत्वादुपपद्यते । तदुक्तम् -

" ' अपि संराधने ' सूत्रात् शास्त्रार्थ ध्यानजा प्रमा ।
शास्त्रदृष्टिर्मता , तान्तु वेत्ति वाचस्पतिः परम् ॥ "

तच्च ज्ञानं पापक्षयात् , स च कर्मानुष्ठानादिति परम्परया कर्मणां विनियोगः । अत एव " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इत्यादि श्रुतिः , " कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते " इत्यादि स्मृतिश्च सङ्गच्छते ।

एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि , मैत्रेयीब्राह्मणे " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन " श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात् । श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि त्तत्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया । मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मकज्ञानजनको मानसो व्यापारः । निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्योऽपकृष्य आत्मविषयकस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः ।

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्
कारणम् , " ते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन् , देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगूढाम् "
इत्यादि श्रुतेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः ,
अकृतमननस्यार्थ -
दार्ढ्याभावेन तद्विषयकनिदिध्यासनायोगात् । मनने च
श्रवणं
हेतुः , श्रवणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन
शाब्दज्ञानाभावेन
श्रुतार्थविषयकयुक्तत्वायुक्तत्वनिश्च्यानुकूलमननायोगात् ।
एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति केचिदाचार्या
ऊचिरे ।

अपरे तु श्रवणं प्रधानम् , मनननिदिध्यासनयोस्तु
श्रवणात्
पराचीनयोरपि श्रवणफलब्रह्मदर्शननिर्वर्तकतया
आरादुपकारक -
तयाऽङ्गत्वमित्याहुः । तदप्यङ्गत्वं न
तार्तीयशेषत्वरूपम् ,
तस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगम्यस्य प्रकृते
श्रुत्याद्यभावेऽसम्भवात् ।
तथा हि " व्रीहिभिर्यजेत , " " दध्ना जुहोति "
इत्यादाविव
मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे न काचित् तृतीया श्रुतिरस्ति ।
नापि " बर्हिर्देवसदनं दामि " इत्यादि मन्त्राणां
बर्हिःखण्डन -
प्रकाशनसामर्थ्यवत् किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । नापि
प्रदेशान्तरपठितस्य
प्रव्रगस्य " अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति " इति वाक्यवत्
श्रवणानुवादेन
मनननिदिध्यासनविनियोजकं किञ्चिद्वाक्यमस्ति । नापि
" दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत " इति
वाक्यावगतफल -
साधनताकदर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीनामिव
फलसाधनत्वे -
नावगतस्य श्रवणस्य प्रकरणे मनननिदिध्यासनयोराम्नानम्

।
ननु ' द्रष्टव्यः ' इति दर्शनानुवादेन श्रवणे विहिते सति फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनननिदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवाङ्गतेति चेत् , न , " ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् " इतादि श्रुत्यन्ते ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्य अङ्गाकाङ्क्ष्यायां प्रयाजन्ययेन श्रवणमननयोरेवाङ्गत्वापत्तेः । क्रमसमाख्ये च दूरनिरस्ते ।

किञ्च प्रयाजादिष्वङ्गत्वविचारः सप्रयोजनः । पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम् ; सिद्धान्ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति । प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचित् प्रकृतिः , येन मनननिदिध्यासनयो - स्तत्राप्यनुष्ठानमङ्गत्वविचारफलं भवेत् । तस्मान्न तार्तीयशेषत्वं मनननिदिध्यासनयोः , किन्तु तथा घटादिकार्ये मृत्पिण्डादीनां सहकारिकारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः , तथा श्रवण - मनननिदिध्यासनानामपीति मन्तव्यम् ।

सूचितं चैतद्विवरणाचार्यैः - " शक्तितात्पर्यविशिष्तशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति , प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तस्यप्रत्यगात्मप्रवणता - संस्कारपरिनिष्पन्न - तदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलं प्रत्यव्यवहितकारणस्य शक्तितात्पर्यविशिष्ट - शब्दावधारणस्य व्यवहिते मनननिदिध्यासने तदङ्गे अङ्गीक्रियते । श्रवणादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः , काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात् । मुमुक्षायां च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्येहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धानां च विनियोगः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः । बहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः । विक्षेपाभाव उपरतिः । शीतोष्णादि - द्वन्द्वशनं तितिक्षा । चित्तैकाग्रं समाधानम् । गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ।

अत्र ' उपरम ' - शब्देन संन्यासोऽभिधीयते ;
तथा च संन्यासिनामेव
श्रवणादावधिकारः , इति केचित् । अपरे तु ' उपरम ' - शब्दस्य संन्यासवाचकत्वाभावात् , विक्षेपाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि सम्भवात् , जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात् , सर्वाश्रमसाधारणं श्रवणादिविधानमित्याहुः ।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारानिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः । तदुक्तम् -

" निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वरः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्तेसविशेषनिरूपणैः ॥

वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।
तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥" इति ।
सगुणोपासकानां च अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव श्रवणाद्युत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह मोक्षः । कर्मिणान्तु धूमादिमार्गेण पितृलोकं गतानामुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुनरुत्पत्तिः । तथा च श्रुतिः - " रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते , कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते " इति । प्रतिषिद्धानुष्ठायिनां तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पापोचित - तीव्रदुःखमनुभूय श्वशूकरादितिर्यग्योनिषु स्थावरादिषु चोत्पत्तिः , इत्यलं प्रसङ्गागतप्रपञ्चेन ।

निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनम् , " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति " इति श्रुतेः , किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपवृज्यते ।

ननु " क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे " इत्यादि श्रुत्या , " ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा " इत्यादि स्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत् , न ।" तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये , अथ सम्पत्स्ये " इत्यादि श्रुत्या , " नाभुक्तं क्षीयते कर्म " इत्यादि स्मृत्या चोत्पादितकार्यकर्म - व्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणामेव ज्ञानविनाश्यत्वावगमात् ।

सञ्चितं द्विविधम् - सुकृतं दुष्कृतं च । तथा च श्रुतिः - " तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति , सुहृदः साधुकृत्याम् , द्विषन्तः पापकृत्याम् " इति ।

ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनां देहधारणमुपपद्यते इति चेत् , न , अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकतया प्रारब्धकर्मरूप-प्रतिबन्धकदशायामज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकारात् ।

नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् , अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ क्वचिदपि संसारायोगादिति चेत् , न , इष्टापत्तेरित्येके । अपरे तु एतद्दोषपरिहारायैव " इन्द्रो मायाभिः " इति बहुवचनश्रुत्यनुगृहीतमविद्यायानानात्व - मङ्गीकर्तव्यमित्याहुः । अन्ये तु एकैवाविद्या , तस्याश्चाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना ; तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः , न त्वन्यं प्रति , इत्युपगमात् नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः । अत एव

" यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् " इत्यस्मिन्नधिकरणे अधिकारिपुरूषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणा - नुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः -

" उपसनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम् ।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥ " इति ।

एतच्चैकमुक्तो सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया ।

तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः । स चानर्थनिवृत्तिर्निरतिशय - ब्रह्मानन्दावाप्तिश्चेति सिद्धं प्रयोजनम् ।

इति वेदान्तपरिभाषायां प्रयोजनपरिच्छेदः ।

इति धर्मराज अध्वरीन्द्र विरचिता
वेदान्त परिभाषा समाप्ता ॥

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated March 7, 2004